

תוכן עניינים

יא	תורות
	מבוא
1	בעקבות הפוליטיקה של הטראומה
	טראומה והשיח האנתרופולוגי: מאוגדן המחלות הפסיכיאטריות עד
6	גלובליזציה
13	המציאות הישראלית: טראומה ובניין אומה
18	מבנה הספר
	פרק ראשון
23	הולדתם של סוכנים, הולדתה של מסגרת פרשנית
23	נט"ל: גיבוש 'תורתקן' טראומטי
28	תכנית ההתנתקות: הפולמוס על משוואת היסוד
33	הקואליציה הישראלית לטראומה: גיבוש מדיניות סיוע
35	דסק ה'מפונים': שאלת התוקף האמפירי
38	הדסק ה'ערבי': שאלת הייצוג
	פרק שני
43	בין הטראומה למטבע: מבעלי הידע אל בעלי המאה
44	בין שני עולמות: קסאמים, קינואה ואשכולית אדומה
48	'ייתכנו שינויים בקדימויות': משא ומתן על משאבים
50	בין אנשי הטיפול לבין התורמים: 'בעל המאה הוא בעל הדעה'?
53	בין אנשי הטיפול לבין עצמם: 'אצלי אין אסון סוג ב'
	פרק שלישי
56	בין הטראומה למצלמה: פרסום, מיתוג וייצוג
57	השם והלוגו: 'לחץ' בין הדגל לעץ
60	פצועים בנפש: סיפורי טראומה בין האותנטי למלאכותי
61	זוהר, מאבטחת בקניון השרון: 'אני דורכת על חתיכות של אנשים!'

64 שי, כבאי בתחנת נתניה: 'זנחו אותנו, פשוט ככה'
66 שרי, אם שכולה: 'בשנייה אחת העולם כולו התמוטט'

פרק רביעי

71 יורים, בוכים ומטופלים[?]: 'ה'גרעין הקליני' של חיילי צה"ל
72 טיפול: בין דרמה מוסרית לדרמה רגשית
73 אודי: 'הוא התגונן ויריתי בו כדור בראש'
76 אורן: 'משרד הביטחון הוא אובייקט השלכתי'
78 תיעוד: ספילברג במדים
81 מחקר: קבוצות מיקוד מול סקר טלפוני
85 חיפוש: 'עבודת קודש: שם, שם; חייל, חייל'
87 שיחה עם עומר
88 שיחה עם בוריס

פרק חמישי

גבר, אישה והפרעה: טראומה ראשונית וטראומה משנית
92 בין המטבח לחדר השינה
94 על הקבוצה
95 הגדרות חדשות, אהבה ישנה
95 לישון עם הפרעה: 'הוא היה כמו כלב מיוחס ופתאום כלום!'
97 הגדרה קלינית משלה: 'גם האישה צריכה לצאת מהארון'
98 שימוש לטובת שימור: 'כאילו צמחתי מהכאב'
100 שימוש לטובת פירוק: 'מגיע לי, מגיע לי גם!'

פרק שישי

טראומה בנדודים: 'קבוצות סיכון' בין באר שבע בדרום
107 לדליית אל-כרמל בצפון
108 בני ברק, סדנאות לחונכים מעמותת 'עזר מציון'
109 מהמתוכנן לספונטני: 'מה, תגיד לחניך "ערוץ" ו"התמודדות"?'
מדיבור למעשה: 'הילד אומר: "לראש הממשלה צריך לדפוק מסמרים בראש"'
111 באר שבע, סדנאות לעובדות סוציאליות ברוויות ויהודיות
113 מהאוניברסלי לפרטיקולרי: 'שלא יכה אותי אם אני אגיד לו'
113 מההייררכיה טיפולית למעמדית: 'גם את צריכה לעבור חינוך עצמי'
115 דליית אל-כרמל, יום עיון להורים שכולים דרוזים ויהודים
117 מהרגש לפוליטיקה: 'אנחנו התחנתנו חתונה קתולית'
118

122 קיבוץ זיקים, סדנאות לילדים
123 מקושי פרטי לתיקון קבוצתי: 'זיקים על אלוהים!'

פרק שביעי

128 **קונים אחיזה: 'חוסן' ו'חיסון' בעיר שדרות**
131 עיר אחת, התערבות טיפולית מפוצלת
131 משנעים סיוע לתוככי הקהילה: ניידת לטיפול במשפחות טראומטיות
133 התערבות בראשיתה של טראומה: חדרי שלוה
135 חיסון העיר: סדנאות לפיתוח חוסן
136 משא ומתן אתני ופוליטי
136 אנשי מקצוע מסבירים: 'מלכתחילה בנו פה סוג של גטו מסוים'
139 תושבים ביקורתיים: 'זה מתאים לאשכנזים, המוזיקה הזאת'

פרק שמיני

145 **הָעַם עַל הַסֶּפֶה: מדברים טראומה, מדברים גבולות חברתיים**
147 חווה טיפולי חדש: מלשון יחיד ללשון רבים

154 **רשימת מקורות**

162 **מפתח העניינים**

מבוא

בעקבות הפוליטיקה של הטראומה

המסע שהספר מזמין אליו החל בבוקר של סוף חודש אוגוסט 2006, בלשכתו של ראש העיר שדרות. מאז שנחשפו תושביה לירי רקטות קאסם מכיוון רצועת עזה, ידעה הלשכה הזו פגישות וביקורים לרוב. ובכל זאת, בבוקר הזה הייתה ההתכנסות בלשכת ראש העיר יוצאת דופן. דובר העירייה עמד מתוח, עם כמה מאנשיו, מול פסיכולוגים ופסיכיאטרים מעמותות מקומיות, רובן ממרכז הארץ, ולצדם תורמים יהודים-אמריקנים מהפדרציה היהודית של ניו יורק (UJA – Federation of New York). יחד עם פדרציות יהודיות נוספות מצפון אמריקה הייתה זו של ניו יורק שותפה למימונה של תכנית התערבות שהפעילו אנשי הטיפול ברחבי שדרות, ואנשיה הגיעו אל העיר במסגרת ביקור סולידריות בן שבוע ימים שערכו בישראל. סדר יום עמוס תוכנן לנציגי הפדרציה בשדרות, אך תחילתו הייתה בלשכת ראש העיר, ואת זכות הפתיחה קיבל דובר העירייה. הנוכחים הסתדרו סביב השולחן הארוך, מקצתם יושבים ורובם עומדים, והאזינו ברוב קשב לדובר העירייה, טעם מילותיו בעברית עוד נושא את שורשיו המשפחתיים ממרוקו:

בוקר טוב לכולם, וברוכים הבאים לשדרות. כבוד גדול לנו לארח אתכם הבוקר. [...] עד אפריל 2001 איש לא העלה בדמיונו שטיילי קסאם או טילים בכלל יגיעו לשדרות. [...] יש המון פחד, המון טראומה, המון פצועים בגוף, ויש אלפים פצועים בנפש. [...] הסיוע היה מבורך, אבל לא מספיק.

נציג מטעם אנשי הטיפול, פסיכולוג בכיר העובד באחת העמותות שהובילו את תכניות ההתערבות בשדרות, תרגם את הדברים לאנגלית, ואחר כך פנה לדובר העירייה בעברית וביקש ממנו: 'תזדרז, יש לך רק חמש דקות'.

הדובר הגיב בהפתעה ואמר: חמש דקות?! אבל אמרתם שאני אדבר עשר דקות! הפסיכולוג ניסה להסביר: נכון, אבל אתה לא מדבר באנגלית, והתרגום לוקח זמן. זה משאיר לנו רק עוד חמש דקות. דובר העירייה השיב לו בכעס: אתה לא רוצה שאני אדבר? אתה מעליב אותי. [...] אתה ממהר – תלך! אתם באים לפה בשביל לשמוע אותנו! [...] כל הסיוע

שניתן לשדרות הוא מבורך, אבל צריך להבין: עיר שלמה בטרואמה! (24 באוגוסט 2006).

דבריו של דובר עיריית שדרות בפני התורמים היהודים מניו יורק, כשאישי הטיפול מתווך ביניהם, מלמדים כיצד נכרכה אמירת התודה של נציגי עיר פריפריאלית בישראל בתיאור הופעתה של טראומה נפשית. דובר העירייה הביע את הוקרתו על הסיוע הכספי של התורמים והביע בקשה לסיוע נוסף, באמצעות תיאור מצוקה רחבת היקף שתושבי העיר סובלים ממנה: 'עיר שלמה בטרואמה', הסביר.

דברים אלה, מפיו של מי שאיננו איש טיפול אלא דווקא של מי שעיסוקו בתקשורת, מיטיבים ללמד כיצד נארגה הטרואמה בשיח הציבורי בישראל בשנים האחרונות. הגדרה קלינית זו, 'טרואמה', שידעה עליות ומורדות בשיח בריאות הנפש המערבי, תקופות של גילוי וחקירה ובצדן זמנים של שכחה ושוליות, חדרה אל מרקם החיים בישראל. הטרואמה לא הייתה רק חוויה רגשית המאפיינת את עולמם האישי של רבים, אלא גם תופעה שמסמנים את עצם קיומה, מכריזים עליה ומדברים בה כדי לגייס הכרה, אמפתיה וסיוע. בה בעת, ההערות שנלוו אל הדיבור החדש הזה על הטרואמה מלמדים על יחסי הגומלין שהתארגנו סביבה בין קבוצות חברתיות שונות. תיאור המצוקה הנפשית נמסר בשפה העברית על ידי דובר עיריית שדרות, יהודי שרמז למוצאו האתני מצפון אפריקה שזור במילותיו; הם נקטעו כשתורגמו לשפה האנגלית למען תורמים יהודים-אמריקנים על ידי פסיכולוג ישראלי, תושב מרכז הארץ ובן למהגרים ממזרח אירופה, שעובד בעמותה המעניקה סיוע נפשי. לאחר מכן הופרעו הדברים בבקשה לקצר ולהזדרז במסירתם, בקשה שעוררה תחושות של כעס ועלבון. הדיבור על הטרואמה התקיים אפוא בין דמויות שונות, שמיקומן החברתי שונה, וחולל מאבק כוחות בזעיר אנפין: מי בעל הזכות לדבר בשם אלה החווים מצוקה נפשית, לחץ וחרדה? באיזו שפה? כמה זמן? חמש דקות? עשר דקות? ובעבור מה?

חילופי דברים אלה הם קצה חוט שאני מבקשת לאחוז בו כדי לצאת למסע אתנוגרפי בעקבות הפוליטיקה שהתפתחה בשנים האחרונות סביב העיסוק בטרואמה בהקשר של הסכסוך הישראלי-ערבי. טעמו של אותו בוקר קיצי בלשכת ראש העיר, והמתחיות שהתגלתה בין השותפים השונים שלו, מלמדים כי ביסודו מבקש המסע הזה לזמן התבוננות בקשר שבין שאלות קליניות של אבחון, טיפול, ומניעה של הפרעה נפשית לבין שאלות פוליטיות של זהות קבוצתית – אתנית, מעמדית ולאומית. ניסוח הזמנה זו, כמו גם ההיענות לה, אינם פשוטים כלל ועיקר. כמו מומחים אחרים בחברה המודרנית, גם אנשי טיפול נתפסים כבעלי אוטונומיה גבוהה בתחום עיסוקם וכמי שבידיהם סמכות לגיטימית לקבוע מי ראוי להיכנס בשעריה של הקהילה המקצועית, למי עליהם לסייע וכיצד (Murphy, 1988). שכן, הענקת סיוע טיפולי, כך מקובל להניח, היא עבודה הנוטעה כל כולה במסגרת מדעית

ונטורליסטית, חפה מכל ממד מוסרי שמקורו חברתי, ולכן היא מאפשרת, כמעט מכריחה, להציב חסמים המבחינים בין זה השייך לקהילה המקצועית לבין מי שאינו ממנה עמה.

ההזמנה להתבונן בעבודה הטיפולית מנקודת מבט חיצונית לה היא אפוא הזמנה לפרום את גבולותיה הסגורים של הקהילה המקצועית, לרווח את הפקעת הפרופסיונלית המהודקת היטב של תאוריות־פרקטיקות־אנשים ולהאיר את המהלך המקצועי של הענקת סיוע שלא מתוך קיומה של מיומנות קלינית, אלא מכוחה של התבוננות אנתרופולוגית. תיאור הדיאלוג בין דובר עיריית שדרות לבין הפסיכולוג הבכיר בפני תורמים יהודים־אמריקנים מניו יורק היה מהלך ראשון, שילך ויתעבה, ילך ויעמיק, לקרוא את העבודה הטיפולית מתוך רגישות להקשרים החברתיים השונים שהיא מתקיימת בהם ולמאפיינים החברתיים של השותפים לה. כנגד ההנחה המבצרת את גבולותיה של הקהילה המקצועית ומתייחסת אל העיסוק הטיפולי כעניין למטפלים בלבד, בבסיס פרקי הספר מונחת אפוא המיומנות המתודולוגית האנתרופולוגית של תצפית, הקשבה, שיחה ותיעוד לאורך זמן. ההשתתפות בצמתים שונים של העבודה הטיפולית, ובירור המפגשים השונים בין השותפים לה, תאפשר התבוננות באופנים השונים שבהם ההיגיון הקליני מצטלב עם נסיבות חברתיות. הצטלבות זו, כך אראה, מעצבת את גבולותיו של המהלך הטיפולי ומלווה בהתפתחותם של יחסי כוח ומשא ומתן בין אנשי הטיפול לבין אלה ההופכים, מבחירה ולעתים מכורח, למטופלים. בה בעת, כנגד נטייה שרווחה בחלק מהמחקרים העוסקים בשיח הטיפולי מנקודת מבט חיצונית לו, להבחין באופן קטגורי בין 'שליטה' ל'התנגדות' ובין 'אובייקטים' ל'סובייקטים',¹ ביקשתי לאורך פרקי הספר להישאר ערנית למורכבות שמטפלים ומטופלים פועלים בתוכה. נאמנה לדרך הייחודית של האנתרופולוגיה במדעי החברה, ביקשתי להיות ערה להבדלים שבין מטפלים שונים ומטופלים שונים, למאמציהם ובעיקר להישאר קשובה לכוח ולחיוניות של השותפים השונים והמשתנים של העיסוק בטראומה.

פרקי הספר מתבססים אם כן על עבודת שדה שערכתי בשנים 2004-2008

1 עמדה זו מזוהה בעיקר עם התאוריה הפוסט־סטרוקטורלית של הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו (Michel Foucault). פוקו אפיין את החברה המודרנית באמצעות כינונו של מערך דיסציפלינרי של ידע/כוח, שתכליתו להפוך את האדם המודרני לסובייקט רציונלי ולאזרח מהוגן. הידע הטיפולי היה אחד המוקדים שעליו ביסס פוקו את טענתו. כשם שהכומר מבטיח למאמיניו גאולה וכך מבסס את סמכותו מולם, כך פועלים סוכני הידע הטיפולי. בשם הטענה ל'אמת' שמקורה בהיכרות עם נבכי הנפש ונפתוליה, קושרים המופעים השונים של כוח זה – בבתי החולים, בבתי הסוהר או בבתי הספר – בין היחיד לבין זהותו, ומכפיפים את הסובייקט למגוון של פרקטיקות ממשמעות (Foucault, 1973).

פרק ראשון

הולדתם של סוכנים, הולדתה של מסגרת פרשנית

המבט הראשון שאני מבקשת להישיר הוא אל האכסניה החדשה שקמה במטרה להציע טיפול לנפגעי טראומה בהקשר של הסכסוך: המסד של נט"ל, הכתלים של הקואליציה הישראלית לטראומה. המעמד הפותח שביקשתי לתת להולדתן מקורו בהנחה כי הנסיבות החברתיות, כמו גם זהותן של הדמויות שחברו להנעת המהלך שהוביל להקמתן, נתנו בפוליטיקה שהתפתחה סביב הטראומה את סימניה הראשונים. אגב כך אציג את ראשיתו של תהליך הענקת המשמעות לטראומה בזיקה לסכסוך, על הספקות, ההתחבטויות וההתלבטויות שזימן ההקשר המקומי לאנשי הטיפול. העיסוק בתכנית ההתנתקות (אוגוסט 2005) ובמלחמת לבנון השנייה (יולי 2006) שימש אותי כדי להראות כיצד הגדרת הטראומה לבשה ופשטה צורות, והייתה למסגרת פרשנית המאופיינת באיכויות גבוהות של עמימות, גמישות ונזילות.

נט"ל: גיבוש 'תו תקן' טראומטי

[בהתחלה] אף אחד לא בא לנט"ל. נט"ל קמה ב-98' והיא נורא רצתה לטפל בטראומה לאומית, אבל מה לעשות, הטראומה הלאומית סירבה להיות מטופלת (ד"ר דני איגר, פסיכולוג קליני, מנהל אתר האינטרנט של העמותה, 7 בינואר 2005).

ציטוט זה מדבריו של ד"ר דני איגר הוא נקודת מוצא טובה למקם בה את הפוליטיקה של הטראומה. דווקא הכישלון הראשוני של עמותת נט"ל בביסוס מעמדה מיטיב לסמן את המתח בין ההיגיון הקליני שאנשי הטיפול פועלים בשמו – הנחת קיומם של תסמינים נפשיים שאזרחים בישראל סובלים מהם, אותה 'טראומה לאומית' שבה נט"ל 'נורא רצתה לטפל' – לבין הפכפכותה של המציאות החברתית – היעדר מטופלים או, במילותיו של ד"ר איגר, סירובה של הטראומה 'להיות מטופלת'. את המתח הזה יש להבין לאור החודשים שקדמו לפתיחת שערי העמותה, שבמהלכם גיבש הצוות המייסד של נט"ל תפיסה מסוימת בנוגע למשמעותה של טראומה

בהקשר של הסכסוך. תפיסה זו זוהתה בעיקר עם דמותו של ד"ר יוסי הדר, בן לניצולי שואה ששירת כרופא במלחמת יום כיפור, התמחה מאוחר יותר בפסיכיאטריה וכיהן כראש בית ספר לפסיכותרפיה באוניברסיטת בר-אילן. ד"ר הדר ראה את ייחודה של נט"ל בכניסתה כעמותה אזורית אל סדק שנפער, לתחושתו, בין סוכני המדינה לבין חייליה. כך סיפרה בת זוגו, ברכה הדר, בריאיון שערכת עמה:

יוסי היה נציג של טראומה מהלכת על שתיים. [...] הוא הרגיש שבתור ילד, מדינת ישראל בשבילו הייתה קונטרה לחוויה של השואה. [...] והאילוניה הזאת התנפצה לו לגמרי במלחמת יום כיפור. [...] הוא היה שנייה מליפול בשבי הסורי, ואני חושבת שזה היה הבסיס הראשון שלו של טראומה על רקע לאומי: התנפצה לו האימא הגדולה שקוראים לה מדינת ישראל. [...] התזה שלו לגבי נט"ל הייתה שטראומה על רקע לאומי נוגעת בתחושה של ננטשות מאוד ראשונית, כמו שתינוק ננטש על ידי אימא – שהמדינה לא הגנה עליו (ריאיון, 15 במרס 2005).

ד"ר הדר מיקם אפוא את הטראומה בשבר שבין המדינה, 'האימא הגדולה', לבין אלה שגויסו כדי לשרת אותה, אותם 'תינוקות' שנטשה. אלא שהשקט ששרר בזירה הישראלית-ערבית בשנת ההקמה של נט"ל, 1998, הקשה את מימושו של חזון זה. היעדר מטופלים הוביל לא מעט מאנשי הצוות המייסד של נט"ל להטיל ספק בכוחו המגייס של המנוע המוסרי שאתו יצאה העמותה לדרך. יחד עם מותו הפתאומי של ד"ר הדר ממחלת הלוקמיה, שבועות ספורים לאחר הקמת העמותה, עלו עד מהרה מגוון טראומות אחרות כמועמדות אפשריות לטיפול. כך למשל סיפרה תמי שדה, פסיכולוגית קלינית: 'חשבתי שאולי צריך להמיר [את עבודת העמותה] לטיפול בנפגעי תאונות דרכים, שזה ציבור מוזנח ונטוש', הסבירה בריאיון שערכת עמה ב־27 בינואר 2005. הרעיון של שדה ושל אחרים שהצטרפו אליה, לעסוק ב'פוסט-טראומה שנובעת מהרג שאנחנו הורגים את עצמנו' כדבריה, לא התקבל. דחייה זו העלתה צורך לחזור ולספק הסברים שיצדיקו את ייחודה של טראומה בהקשר של הסכסוך כמקור בלעדי לעיסוק טיפולי. שדה עצמה ביקשה לייחד טראומה כזו ב'קטע החברתי':

הקטע של השליחות, זה משהו שמעבר לפרטני. אני לא חושבת שבאונס – נשים לא מרגישות באותו רגע שהן מייצגות את המין הנשי, ובקטע של הטראומה אנשים מייצגים משהו. [...] זה שיגעון עם הצדקה, שיגעון עם משמעות. זה לא איזה מסכן שגנטית הוא באחוז הזה של האוכלוסייה שקיבל סכיזופרניה. [...] יש תחושה של שליחות, תחושה של קולקטיב, תחושה של מדינה, חברה, קהילה, מקום, משפחה, ושל יהדות ושורשים (שם).

דבריה של שדה ושל רבים אחרים מאנשי הטיפול בנט"ל מלמדים על תו התקן שגזרו מהגדרה הקלינית של פוסט-טראומה, והוצב במרכז סדר יומה של העמותה:

רשימת מקורות

- אבו רביעה-קווידר, סראב. 2008. מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדוויות משכילות. ירושלים: מאגנס.
- אבישר, ניסים. 2007. פסיכולוגיה, אחריות חברתית ומעורבות פוליטית: האינתיפאדה הראשונה והפסיכולוגים בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- אופיר, עדי. 2001. 'חברה אזרחית בעיר ללא הפסקה', יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 113-180.
- אלרן, מאיר. 2006. חוסן לאומי בישראל: השפעות האינתיפאדה השנייה על החברה הישראלית. תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- אלרן, מאיר. 2007. 'בל נפנה עורף לחזית', עדכן אסטרטגי 10(1): 4-10.
- אילון, אווה. 2012. גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-אליעזר, אורי. 1999. 'האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות', סוציולוגיה ישראלית ב(1): 51-97.
- ברונר, ז'וזה. 2006. 'הסיפור שאינו נגמר: טראומה ואידיאולוגיה בצל אינתיפאדת אל-אקצא', תיאוריה וביקורת 28: 231-239.
- ברקוביץ, ניצה. 1999. "אשת חיל מי ימצא?": נשים ואזרחות בישראל, סוציולוגיה ישראלית ב(1): 277-317.
- גדרון, בני, שלנגר, אביטל ואלון, יעל. 2008. 'תרומתן של קרנות פילנתרופיות זרות בישראל', חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל ב(1): 33-49.
- גל, ראובן. 1990. 'אספקטים פסיכולוגיים ומוסריים בהתמודדות חיילי צה"ל עם האינתיפאדה', ראובן גל (עורך), המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד: 135-147.
- דולב, עמרם. 1990. 'מעורבות של פסיכולוגים באירועי הימים – בעיית הניטרליות המקצועית', ראובן גל (עורך), המלחמה השביעית: השפעות האינתיפאדה על החברה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד: 149-155.
- הורביץ, דן וליסק, משה. 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר. תל אביב: עם עובד.

- הנדלמן-שמגר, לאה, 1979. אלמנות מלחמה בחברה הישראלית – דיון בהיבטים נבחרים של השתלבותן החברתית של אלמנות מלחמת ששת הימים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הרמן, ג'ודית לואיס. 1998. טראומה והחלמה (תרגום: עתליה זילבר). תל אביב: עם עובד.
- הרצוג, חנה. 1994. נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל. ירושלים: מחקרי מכון ירושלים.
- זומר, אלי ובלייך, אבי. 2005. 'מבוא: הדחק של אוכלוסייה תחת מתקפת טרור ממושכת: אתגרים בזיהוי, באפיון ובמניעה', אלי זומר ואבי בלייך (עורכים), בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי. תל אביב: רמות: 9-26.
- זיו, נטע ושמיר, רונן. 2000. 'בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע', תיאוריה וביקורת 16, 45-66.
- זרטל, עדית. 2002. האומה והמוות: היסטוריה, זיכרון, פוליטיקה. תל אביב: דביר.
- חזן, חיים ומונטרסקו, דניאל. 2011. עיר בין ערביים: לאומיות מזדקנת ביפו. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- יער, אפרים ופלג, אפרת. 2007. פטריוטיות וחוסן לאומי בישראל: סקר הפטריוטיות 2007. הרצליה: המכון למדיניות ואסטרטגיה.
- לוי, יגיל. 2007. מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לומסקי-פדר, עדנה. 1998. כאילו לא הייתה מלחמה: תפיסת המלחמה בסיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: מאגנס.
- ליבלריך, עמיה. 1979. חיילי כדיל על חוף ירושלים. ירושלים: שוקן.
- מילגרם, נח. 1994. 'מחקר פסיכולוגי בישראל בתקופת מלחמת-המפרץ', פסיכולוגיה ד (2-1): 7-17.
- לשם, רון. 2005. אם יש גן עדן. אור יהודה: זמורה ביתן.
- מזרחי, ניסים. 2011. 'מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו של שיח זכויות-האדם בישראל', מעשי משפט ד: 51-74.
- מלניק, רפי. 2008. מדדי הרצליה 2007 לחוסן לאומי: הממד האזרחי. כנס הרצליה השמיני. <http://www.herzliaconference.org/uploads/28>
- נוימן, מיכה ולוי, עמיחי. 1989. 'פסיכותרפיה קצרת-מועד בתגובות קרב: ההיבט הישראלי', חיים דסברג, יוסף איציקסון וגבי שפלר (עורכים), פסיכותרפיה קצרת-מועד: רקע, טכניקות, יישום. ירושלים: מאגנס: 161-180.
- ניב, שולמית. 2006. 'רבע מאה של התמקדות בחוסן והתמודדות', פסיכו אקטואליה (גיליון אפריל): 10-17.
- נקר-סדי, מירב. 1998. התנגדות, שליטה ומה שביניהן: עבודתה החברתית של ועדת ההשמה. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל אביב.